

ARTYKUŁY

SEBASTIAN DAWID KOTUŁA

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie,
Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa

Prehistoria książki¹

Streszczenie. Książka tradycyjna pojawiła się w XV wieku. Jej powstanie wymagało szeregu projektów pośrednich. Wszystkie one określane są mianem *proto-książek* (inaczej także *historycznych postaci książek*, *paraksiążek*), tzn. prototypów książek *sensu stricto*, czyli dzisiejszych. Jednakże proto-książki również nie powstały w próżni, lecz były wynikiem projektów wcześniejszych: *pre-książek*, które powstawały w czasach prehistorycznych, czy *paleo-książek*, powstających głównie w paleolicie. Sama wreszcie książka *sensu stricto* stała się podstawą do opracowania projektów cyfrowych postaci książek, które określa się jako *post-książki*. Celem artykułu jest przybliżenie najwcześniejszego etapu rozwoju książki, czyli okresu rozpoczętego w paleolicie (zwłaszcza górnym). Artykuł prezentuje główne kategorie prehistorycznych postaci książek.

W wyniku analizy dostępnych źródeł literaturowych opracowano aktualny stan badań w zakresie prehistorycznych początków książki. Realizacja tak zakrojonego programu badawczego pozwoliła uporządkować wiedzę w zakresie prehistorii książki. W rezultacie powstało syntetyczne ujęcie prezentujące najwcześniejsze etapy rozwoju form, które z czasem doprowadziły do pojawienia się w krajobrazie mediów masowych kodeksowej książki drukowanej.

Słowa kluczowe: historia książki, kultura książki, paleo-książki, pre-książki, postaci książki, proto-książki.

Wstęp

W bibliologii książką *sensu stricto* jest przedmiot fizyczny w formie kodeksu składający się ze zszytych jednobocznie kartek papieru z utrwalonymi na nich, przez technologię druku, znakami graficznymi pisma lub innego systemu semiotycznego. Można jeszcze rozszerzać rozpatrywanie książki na papierowe kodeksy rękopiśmienne. W zasadzie jednak poza

¹ Praca powstała w wyniku realizacji projektu badawczego o nr. 2017/01/X/HS2/00758, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

tymi dwoma kategoriami niewiele więcej obiektów można do książek zaliczyć. Ani obiekty powstałe przed książkami, czyli proto-książki, ani obiekty powstałe dzisiaj, czyli post-książki na mocy obowiązującej teorii książkami nie są. Istnieje jednak między nimi pewna styczność, choćby termin *książka*, czy może raczej taka metafora. Jest to o tyle słuszne, iż książka nie pojawiła się w próżni ewolucyjnej, była bowiem kontynuacją form wcześniejszych, jak również uległa pewnym transformacjom i przeobrażeniom do postaci późniejszych.

W historii książki przyjęło się jednakże wskazywać proto-książki, czyli postaci prototypowe książek (historyczne postaci książek) jako protoplastów książki właściwej². Na wzorce proto-książek została bowiem oparta dzisiejsza książka. Jest zrozumiałe i oczywiste, iż taki artefakt mógł powstać dopiero na drodze rozwoju ewolucyjnego i postępu technologicznego, który wymagał licznych wynalazków pośrednich oraz znacznego nakładu czasu i pracy. Ludzkość eksperymentowała (i nadal eksperymentuje) z nowymi sposobami utrwalania wiedzy w celu wynalezienia najbardziej optymalnego – takim stała się właściwa książka³. Semiotyczny projekt książki *sensu stricto* jest wypadkową wielu procesów i działań, które rozpoczęły się wraz z narodzinami pisma (nośnika informacji) i materiałów służących do jego utrwalania (nośników nośnika informacji).

W nauce o książce (bibliologii, historii książki) historia drukowanej książki kodeksowej oraz także rękopiśmiennej jest dobrze opracowana naukowo. Podobnie okres obejmujący proto-książki, którego początki bibliolodzy, historycy książki, komunikolodzy i socjolodzy komunikacji wywodzą z okresu ok. 3500 lat p.n.e. i terenów Bliskiego Wschodu oraz Mezopotamii, kiedy wśród Sumerów pojawiło się pismo⁴, czy też Afryki Północnej i terenów starożytnego Egiptu, gdzie również wprowadzono pismo⁵. Zasadniczo więc historia książki rozpoczyna się wraz z początkami komunikacji graficznej za pomocą znaków pisma, czyli właśnie ok. 5 tys. lat temu⁶.

² Por. L. Howsam, *The study of the book history*, w: *The Cambridge companion to the history of the book*, red. L. Howsam, Cambridge 2015, s. 6.

³ Por. P. Stoicheff, *Materials and meanings*, w: *The Cambridge companion to the history of the book*, red. L. Howsam, Cambridge 2005, s. 74.

⁴ Por. D. Finkelstein, A. McCleery, *An introduction to book history*, New York, London 2005, s. 29.

⁵ Por. L. Howsam, *Chronology*, w: *The Cambridge companion to the history of the book*, red. L. Howsam, Cambridge 2015, s. x; M. Levy, T. Mole, *The history of the book. A brief chronology*, w: *The broadview reader in book history*, red. M. Levy, T. Mole, Peterborough 2015, s. xxi.

⁶ Por. P.A. Winckler, *History of books and printing. A guide to information sources*, Detroit 1979, s. XIII.

Pismo stało się warunkiem *sine qua non* książki, a w zasadzie form ją poprzedzających. To pismo wyzwoliło bowiem działania zmierzające do opracowania dogodnych jego nośników. Jednakże zarówno pismo, jak i jego nośniki nie powstały niezależnie i nagle, lecz były kontynuacją wcześniejszych form przekazu komunikatów i ich utrwalania, choć niepiśmiennych. Według mnie te formy nośników wraz z utrwalonymi na nich ówczesnymi przekazami, a więc funkcjonujące przed narodzinami pisma właściwego, również należy powiązać z historią książki i kulturą książki. Niewątpliwie bowiem one także przyczyniły się ostatecznie do opracowania książki *sensu stricto*.

Dziś książka ewoluuje i przeistacza się w formy cyfrowe, które znacznie odbiegają od jej tradycyjnej postaci, choćby zatracając materialność, jednak wciąż nawiązując do książki tradycyjnej⁷. Mówi się o książkach elektronicznych, ale mało kto mówi, iż są one co najmniej kilkukrotnie zakodowane. Po pierwsze w formie języka binarnego zrozumiałego dla komputera, czyli zer i jedynek. Po drugie w języku konkretnego programu, w którym dana e-książka została opracowana, i wreszcie w języku, który odczytuje użytkownik, np. języku polskim. W przypadku proto-książek użytkownik ma do czynienia z materiałem oraz głównie kodem języka naturalnego. W przypadku książek elektronicznych z kilkoma dodatkowymi kodami zamiast materii. Ponadto pojawiają się formy określane również jako *książki*, podczas gdy ich treść dynamicznie się zmienia na ekranie urządzenia komunikującego się elektronicznie i przeznaczonego do wyświetlania ich zawartości. Są więc zupełnie niepodobne do książek w rozumieniu tradycyjnym, a jednak nadal używa się w stosunku do nich terminu *książka* oraz próbuje się nawiązywać do semiotycznego projektu książki podczas opracowywania jej nowych, cyfrowych postaci⁸.

⁷ Por. S.D. Kotuła, *Czy Wikipedia jest książką sieciową?*, „Folia Bibliologica” 2013/2014, t. 55/56, s. 131–145; idem, *Digital book culture*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne” 2015, nr 1, s. 107–122; idem, *Od książki 1.0 do książki 2.0 – próba usystematyzowania terminologii*, „Podkarpackie Studia Biblioteczne” 2014, nr 3, s. 6–14.

⁸ Np. por. S.D. Kotuła, *Dziedzictwo kultury książki a środowisko cyfrowe World Wide Web*, „Przegląd Biblioteczny” 2013, z. 1, s. 5–18; idem, *Od Biblioteki Aleksandryjskiej do World Wide Web*, „Biblioteka” 2012, nr 16, s. 115–137; idem, *Wykorzystanie schematu książki na potrzeby środowiska cyfrowego*, „Folia Bibliologica” 2016, t. 58, s. 149–157.

Cel pracy i metody

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie i scharakteryzowanie różnych form i postaci artefaktów oraz wytworów zabytkowych, które można zaliczyć do najwcześniejszych praprzodków książki na osi ewolucyjnej. Obiekty te powstały w czasach prehistorycznych, a więc przed narodzinami pisma oraz nośników służących do jego utrwalania, dlatego proponuję używać w stosunku do nich nazwy *prehistoryczne postacie książki* w formie skróconej *pre-książki* lub *paleo-książki*, zaczęły bowiem powstawać w paleolicie i stąd pochodzą ich liczne przykłady.

Artykuł oparłem na dostępnych publikacjach naukowych podejmujących m.in. problematykę różnych dokumentów paleolitycznych.

W dyskursie naukowym nie ma ujęcia skupionego tylko na prehistorycznych formach przedksiążkowych, a dostępne opracowania zasadniczo sygnalizują, na wybranych jednostkowych przykładach, istnienie materialnych nośników tamtych przedpiśmiennych „systemów” komunikacji. Praca powstała na podstawie tekstów naukowych wzmiankujących najwcześniejsze prehistoryczne formy książek, a jej kolejnym celem stało się uporządkowanie stanu wiedzy w tym zakresie przez stworzenie syntetycznego opracowania naukowego prehistorycznych początków książki.

Umocowanie teoretyczne

Książką jest każdy tekst, który został w jakikolwiek sposób powielony, rozpowszechniony i upubliczniony⁹. Książka jest wehikułem i nośnikiem tekstu¹⁰. Mimo iż zasadniczo przyjmuje się, że jest środkiem utrwalania i przekazywania w piśmie cywilizacyjnego dorobku ludzkości¹¹, to jednak nie można jej ograniczać tylko do nośników pisma alfabetycznego, czyli proto-książek. Przed powstaniem pisemnych systemów znaków również istniały książki¹². Podobnie, nie powinno się ograniczać rozpatrywania książki jedynie w kategoriach drukowanego na papierze kodeksu¹³,

⁹ Por. S. Eliot, J. Rose, *Introduction*, w: *A companion to the history of the book*, red. S. Eliot, J. Rose, Malden 2010, s. 2.

¹⁰ Por. M. Frasca-Spada, N. Jardine, *Introduction*, w: *Books and the sciences in history*, red. M. Frasca-Spada, N. Jardine, Cambridge 2000, s. 2.

¹¹ Por. E. Robson, *The clay tablet book in Sumer, Assyria, and Babylonia*, w: *A companion to the history of the book*, red. S. Eliot, J. Rose, Malden 2010, s. 67.

¹² Por. M.I. Cvetkova, *Knigata kato media*, Sofia 2012, s. 51.

¹³ Por. *ibidem*, s. 70.

wtedy bowiem się okaże, że wcześniej nie było żadnych ksiązek¹⁴. Natomiast przed wynalazkiem Gutenberga również takie funkcjonowały¹⁵.

Aby uznać za książki artefakty informacyjne funkcjonujące przed Gutenbergiem oraz pismem, należy przyjąć inną nieco perspektywę poznawczą. Mianowicie tę, że książkę determinuje działanie w cyklu „informowanie – przechowywanie – przekazywanie”¹⁶ niezależnie od użytego kodu (nośnik informacji) oraz formy zewnętrznej (nośnik nośnika informacji). Książka jest równocześnie fizycznym obiektem, czyli czymś skonstruowanym z różnych (dowolnych) materiałów, oraz medium, czyli czymś, co służy do przechowywania i przekazywania informacji (danych, treści, wiedzy)¹⁷.

Historia książki zaś zajmuje się badaniem form i sposobów materializacji wiedzy przez ludzi. Rozciąga się przez to znacznie, poza zachodnie alfabety, na wiele różnych przedpiśmiennych znaków utrwalanych w różnej materialnej postaci, które służyły jako środek komunikacji, przekazywania wiedzy i historii. Termin *książka* wskazuje je wszystkie, ponadto jest to jedyny termin, jaki na określenie tych obiektów ma nauka¹⁸. Historia książki zajmuje się więc badaniami wszystkich obiektów i form, które służyły do transmisji dowolnych tekstów¹⁹. Tekst należy wtedy rozpatrywać jako wypowiedź, komunikat sformułowany w piśmie alfabetycznym oraz wszelkich innych systemach, kodach, symbolach. Historia książki to kompleksowa i dynamiczna mieszanina, na którą składają się treści, zawartość, utrwalane w rozmaitych materialnych formach, podlegające przeobrażeniom w przestrzeni i czasie, a więc zgodnie z daną konstytuacją historyczną²⁰.

To prawda, że bez pisma nie byłoby dzisiejszych ksiązek²¹. Pismo umożliwiło szerszą komunikację w czasie i przestrzeni. Jednakże bez

¹⁴ Por. E. Robson, op.cit., s. 67.

¹⁵ Por. M.I. Cvetkova, op.cit., s. 44.

¹⁶ Por. ibidem, s. 51.

¹⁷ Por. N. Howard, *The book. The life history of a technology*, Westport 2005, s. 1.

¹⁸ Pierwsza część akapitu na podstawie: L. Howsam, *The study of...*, s. 1–2.

¹⁹ Por. R. Chartier, *The order of books*, Oxford 1992, s. 2–3.

²⁰ Por. S. Shep, *Books in global perspectives*, w: *The Cambridge companion to the history of the book*, red. L. Howsam, Cambridge 2015, s. 65–66. Podobnie jest z historią e-książki, która stanowi wypadkową relacji pomiędzy autorami, wydawcami, dostawcami treści/zawartości, twórcami sprzętu i oprogramowania, odpowiednich systemów, np. zabezpieczeń, jak również wielu procesów odbywających się w czasie i przestrzeni, a więc od pierwszych pomysłów Vannevara Busha z 1945 roku po współczesne projekty digitalizacyjne itd. Por. J. Bath, S. Schopield, *The digital book*, w: *The Cambridge companion to the history of the book*, red. L. Howsam, Cambridge 2015, s. 181–184.

²¹ Por. A. Robinson, *Writing systems*, w: *The book. A global history*, red. M.F. Suarez, S.J., H.R. Wooudhuysen, Oxford 2013, s. 3.

znaków utrwalonych na ścianach górnopaleolitycznych jaskiń, a więc bez prób tworzenia przez naszych dalekich przodków form komunikacji symbolicznej i abstrakcyjnej z czasów schyłku epoki lodowcowej nie byłoby pisma²². To bowiem dzięki chęciom i zdolnościom ludzi w ogóle do komunikowania się ze sobą nastąpił znaczny rozwój cywilizacji²³. Komunikacja leży u zarania dziejów ludzkości. Dlatego też na osi ewolucyjnej w naturalny sposób powinno się ustawiać nośniki przedpiśmiennych form transferu wiedzy.

Historia uczy, że książki kształtowane były i są przez czynniki ekonomiczne, gospodarcze, polityczne, społeczne itp.²⁴. Podobnie powstające na całym świecie proto-książki tworzone były przy wykorzystaniu materiałów dostępnych na danym obszarze geograficznym, jak również zdobyczy technologicznych danego momentu historycznego, a więc pod wpływem różnych czynników²⁵. Jako urozmaicony i różnorodny repertuar materialnych form i postaci nośników pisma opierały się też na równie heterogenicznych wzorach. Podobnie bowiem jak książka *sensu stricto*, która powstała na fundamencie proto-książek, proto-książki musiały powstać na fundamencie wielu wcześniejszych form.

W mojej zatem opinii proto-książki, czyli tabliczki gliniane, zwoje papirusowe itp. nie pojawiły się w próżni ewolucyjnej, ale były kolejnym etapem rozwoju środków, form i metod komunikacji, w tym jednak przypadku związanym ściśle z wynalazkiem pisma. Proto-książki powstawały zatem w związku z wcześniejszymi formami, czyli pre-książkami (paleo-książkami).

Proto-książki

Proto-książki stanowią ogromną grupę rozmaitych artefaktów kulturowych służących utrwaleniu i przekazaniu zawartych w nich komunikatów. Wśród nich można wskazać m.in. zabytki kultury harrapańskiej (doliny Indusu), których większość nie zachowała się, teksty były bowiem spisywane na ulotnych i nietrwałych materiałach. Najstarsze zachowane pochodzą z IV wieku p.n.e. i są nimi różnego typu pieczęcie wykonane w kamieniu, steatycie, kościach, muszlach, terakocie, piaskowcu, miedzi itd. oraz także monety, talerze, filary ze znakami

²² Por. G. von Petzinger, *The first signs. Unlocking the mysteries of the world's oldest symbols*, New York 2016, s. 268.

²³ Por. P.A. Winckler, op.cit., s. xiii.

²⁴ Por. S. Eliot, J. Rose, op.cit., s. 1.

²⁵ Zarówno komunikat, jak i forma jego ekspresji związane są z kontekstem, w którym powstały, a więc choćby z miejscem i czasem. Por. P. Stoicheff, op.cit., s. 74.

tego pisma²⁶. Dalej równie nietrwałe etruskie materiałowe, lniane za- bytki. Kolejnymi są gliniane i woskowe płytki i tabliczki (z czwartego milenium p.n.e.), papirusowe zwoje i rolki (jedne z najstarszych zachowa- nych pochodzą z IV wieku p.n.e., choć w Egipcie papirus używa- ny był już 4000 lat p.n.e., w podobnym czasie zaczęto wykorzystywać tam skóry zwierząt)²⁷, ponadto ściany piramid i starożytnych świątyń²⁸, np. świątyni Hatszepsut w Luksorze²⁹. Wśród następnych można wy- mienić piktogramową tabliczkę glinianą z Kiszu w Sumerze (ok. 3500 rok p.n.e.)³⁰, kamienną filizankę Fuente Magna z Boliwii (ok. 3500-3000 lat p.n.e.) z pismem klinowym³¹, a także skóry zwierząt używane w za- chodniej Azji z okresu ok. 2500 lat p.n.e. oraz zwoje papirusowe sprzed 2400 lat p.n.e.³². Poza tym również skóry owiec, kóz, krów, królików³³ czy zwoje ze starożytnego Rzymu i Grecji³⁴. Późniejszym zabytkiem jest pochodzący z ok. 1700 roku p.n.e. dysk z wypalanej gliny z wydru- kowanym ruchomą czcionką tekstem, odnaleziony na greckiej wyspie Phaistos³⁵. Proto-książkami będą też asyryjskie i babilońskie rzeźby oraz płaskorzeźby, kamienne stele, figurki z brązu, kamienie różnej wielko- ści, amulety z Egiptu i Ameryki Północnej, indyjskie inskrypcje utrwalone w materiałach z jaspisu, agatu, hematytu, karneolu, onyksu, koralu, szkła oraz pochodzące z wielu różnych kultur materialne ślady komu- nikowania treści zachowane w złocie, srebrze, żelazie, ołowiu, metalu, diamencie, glinie, ceglach, ponadto chińskie książki z jadeitowych kart, greckie i rzymskie kamee³⁶. Wśród młodszych zaś znajdują się Kodeks

²⁶ Por. U. Singh, *A history of ancient and early medieval India. From the stone age to the 12th century*, Noida 2009.

²⁷ Por. D.R. Harvey, M.R. Mahard, *The preservation management handbook. A 21st-century guide for libraries, archives, and museums*, Lanham 2014, s. 173.

²⁸ Por. J.J. Michaels, *The grateful writer. A brief history of the printed word*, <http://ocwriters.network/2016/11/24/the-grateful-writer/> [dostęp: 30.03.2018]. Warto zaznaczyć, iż se- mantyczna wyszukiwarka internetowa Wolfram Alpha na pytanie o najstarszą książkę przynosi odpowiedź, że były nią teksty utrwalone na ścianach piramid. Wolfram Alpha, <https://www.wolframalpha.com/input/?i=the+oldest+book> [dostęp: 30.03.2018].

²⁹ Por. M.I. Cvetkova, op.cit., s. 147.

³⁰ Por. ibidem, s. 131.

³¹ Por. ibidem, s. 143.

³² Por. M. Levy, T. Mole, op.cit., s. XXI.

³³ Por. R. McKitterick, *Books and sciences before print*, w: *Books and the sciences in history*, red. M. Frasca-Spada, N. Jardine, Cambridge 2000, s. 13.

³⁴ Por. M. Danesi, *Dictionary of media and communications*, London, New York 2015, s. 45.

³⁵ Por. A. Robinson, *Lost languages. The enigma of the world's great undeciphered scripts*, New York, London 2002, s. 27.

³⁶ Por. C. Davenport, *The book. Its history and development*, New York 1907, s. 3-5.

Dreźnieński czy też płaskorzeźba z miasta Mati Yaxchilan, a więc zabytki Majów i Azteków z pismem logosylabicznym³⁷. Proto-książką jest także skalna, kamienna „gazeta” z petroglifów Newspaper Rock w USA³⁸. W grupie tej lokują się również drewniane tabliczki z Wyspy Wielkanocnej z pismem rongo-rongo, pochodzące nie dalej niż z ok. XIII wieku n.e., skandynawskie kamienie z inskrypcjami runicznymi dokumentujące życie Wikingów, pochodzące z VIII–IX wieku n.e. czy też jakiegokolwiek kamienie wykorzystane do przechowywania, utrwalania i w konsekwencji przekazywania informacji³⁹.

Paleolit

Czasy prehistoryczne książki (pre-książek, paleo-książek) wymagają uzupełnienia. W nowszych opracowaniach naukowych bibliologicznych z zakresu historii książki badacze coraz więcej miejsca poświęcają formom prehistorycznym i coraz częściej kierują uwagę w stronę paleolitu górnego i wytworów kulturowych wczesnych *homo sapiens sapiens*, sugerując, że najstarsze zabytki sztuki jaskiniowej (malowidła jaskiniowe, rozmaite petroglify) stoją na początku drogi, której kresem stała się książka *sensu stricto*⁴⁰. Badacze wywodzą początki książki od najstarszych zachowanych materialnych przykładów niosących ślady abstrakcyjnego i symbolicznego myślenia. Mianowicie od: kamiennych wytworów kulturowych, te bowiem z powodów właściwości kamienia zachowały się w dobrym stanie, z utrwalonymi na nich określonymi „znakami”, np. jaskinia Blombos (wiek 70-80 tys. lat p.n.e.)⁴¹; malowideł jaskiniowych⁴², np. z jaskini Lascaux⁴³, czy też najwcześniejszych prób utrwalania myśli przez wycinanie, żłobienie, wydrapywanie w kamieniach, na ścianach jaskiń, w korze drzew i drewnie, przez ozdabianie jaskiń malowidłami⁴⁴ oraz generalnie wszelkich zachowanych śladów pochodzących z paleolitu i stanowiących

³⁷ Por. M.I. Cvetkova op. cit., s. 131–132.

³⁸ Por. ibidem, s. 146.

³⁹ Por. P.P. Chruszczewski, *Runic inscriptions as instances of proto-books*, „Studia Linguistica. Universitatis Iagellonicae Cracoviensis” 2009, t. 126, s. 25–27.

⁴⁰ Por. R. Cave, S. Ayad, *Historia książki. Od glinianych tabliczek po e-booki*, Warszawa 2015, s. 10–15.

⁴¹ L. Howsam, *Chronology...*, s. x.

⁴² Por. R. Cave, S. Ayad, op.cit., s. 10–15.

⁴³ Por. P.A. Winckler, op.cit., s. 122.

⁴⁴ Por. F. Madan, *Materials for writing and forms of books*, w: *Reader in the history of books and printing*, red. P.A. Winckler, Englewood, Westport 1980, s. 31.

prawdopodobne dowody prób przekazywania wiadomości na miarę ówczesnych możliwości⁴⁵. Te dokumenty paleolityczne wycięte m.in. w skałach przez dawnych ludzi, choć nie bezpośrednio, to jednak musiały i/lub mogły wpłynąć na ostateczny projekt książki, cechą ludzi bowiem jest naśladownictwo⁴⁶. Książki ukazywane są więc jako naturalny etap w ewolucji tych najwcześniejszych form.

Książka jest formą utrwalania informacji, wiedzy, treści, sposobem ich prezentacji oraz narzędziem komunikacji, a zatem jest metodą zarządzania wiedzą i informacją, a już w paleolicie środkowym, który trwał od ok. 120 tys. do ok. 40 tys. lat p.n.e., a na dobre w paleolicie górnym, który trwał od ok. 40 tys. do ok. 8300 lat p.n.e.⁴⁷, człowiek ówczesny stosował metody gromadzenia informacji i wiedzy, z tym że przedpiśmienne, czyli na miarę swoich potrzeb i możliwości.

Według mnie nie powinno to zaskakiwać, ponieważ

w paleolicie górnym funkcję bibliotek pełniły jaskinie z malowidłami naskalnymi; nośnikami informacji były malowidła oraz symbole utrwalane na przenośnych przedmiotach, jak i kształty zachowane w różnych materiałach; nośnikami nośników informacji były zaś ściany jaskiń, przedmioty materialne naturalnego pochodzenia (np. kamienie, kości) oraz artefakty (np. przedmioty gliniane)⁴⁸.

Jaskinia wpisuje się w pojęcie mediów i pojęcie książki, a więc odgrywała rolę środka komunikacji i przekazu oraz spełniała funkcję repozytorium różnych form utrwalania wiedzy, przekazywania informacji, danych⁴⁹.

Pre-książki (paleo-książki)

W pierwszej kolejności uwagę poświęcę dokumentom paleolitycznym wytworzonym przez inne niż malarskie techniki, m.in. rycie, grawerowanie itp.⁵⁰. Narodziny tego typu form wyrazu, tj. nacięcia na kościach,

⁴⁵ Por. P. Stoicheff, op.cit., s. 73.

⁴⁶ Por. C. Davenport, op.cit., s. 1.

⁴⁷ Por. *Paleolit*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/paleolit;3953453.html> [dostęp: 19.05.2015].

⁴⁸ S.D. Kotuła, „Biblioteki” w paleolicie, „Biblioteka” 2017, nr 21, s. 8.

⁴⁹ Por. M.I. Cvetkova, op.cit., s. 83.

⁵⁰ Dokumenty paleolityczne to ślady pamięci społecznej powstałe w paleolicie i przyjmujące postacie: rzeźb na kościach, muszlach, drewnie, rycin i scen jaskiniowych, ozdób, zdobionych wyrobów. Są one też najstarszymi sztucznymi kanałami komunikacji. Por. M.I. Cvetkova, op.cit., s. 113.

przypadają na ok. 120 tys. lat temu i pojawiają się w Afryce⁵¹. Jednymi z lepiej poznanych tego typu przykładów, w kontekście prezentowanego wywodu dotyczącego prehistorycznych czasów książki, będą zabytki kulturowe pochodzące z jaskini Blombos usytuowanej na południowym wybrzeżu Republiki Południowej Afryki, których powstanie datuje się na 70-80 tys. lat p.n.e., a są nimi dwa kawałki ochry wygrawerowane przecinającymi się liniami⁵². Ich wytworzenie przypisuje się wczesnym *homo sapiens sapiens*⁵³. Kolejnymi znaczącymi zabytkami kulturowymi byłyby, w porządku chronologicznym, ślady cięć (nacięć) na kościach skrzydeł ptaków (wron oraz ptaków drapieżnych) wykonane ok. 60 tys. lat temu, tym razem jednak przypisywane *homo sapiens neanderthalensis*, odnalezione m.in. w wielu miejscach basenu Morza Śródziemnego, Morza Czarnego, Morza Kaspijskiego, Hiszpanii i Francji⁵⁴.

Podobny zabytek neandertalczyków odnaleziono w jaskiniowym stanowisku archeologicznym Kiik-Koba na Krymie. Tym razem był to grawerowany płatek krzemienia, którego wiek określono na 37–39 tys. lat. Po przeprowadzeniu analizy potwierdzono pogląd, iż grawer wykonano

⁵¹ Por. G. von Petzinger, op.cit., s. 3. Choć wskazuje się i na starsze zabytki kamienne liczące nawet 500 tys. lat oraz inne liczące ok. 100 tys. lat. Por. *Carved rock symbols*, <https://www.rockartmuseum.com/carved-rock-symbols/> [dostęp: 4.04.2018]. Znajdują się wśród nich przykłady zarówno jaskiniowe, jak i portatywne. Warto może wspomnieć też o Wenus z Berechat Ram, którą datowano na 230 tys. lat. Jest to najstarszy tego typu obiekt na świecie. Wykonana została ze skały wulkanicznej, która w kilku miejscach została poddana działaniom intencjonalnym, tak aby przypominała wyobrażenie kobiecej figury. Por. G. von Petzinger, op.cit., s. 33. Innym ciekawym obiektem jest naszyjnik wykonany z zębów z wygrawerowanymi na nich symbolami geometrycznymi (la Dame de Saint-Germain-la-Rivière). Por. G. von Petzinger, op.cit., s. 193. Zdobione były również kości ludzkie. Por. S.M. Bello, R. Wallduck, S.A. Parfitt, C.B. Stringer, *An upper paleolithic engraved human bone associated with ritualistic cannibalism*, „PLOS ONE” 2017, t. 12, nr 8, <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0182127> [dostęp: 4.04.2018].

⁵² Por. *Blombos Cave Project*, https://web.archive.org/web/20081225115801/http://www.svf.uib.no:80/sfu/blombos/Artefact_Review2.html# [dostęp: 1.12.2017]; *Where is the oldest rock art?*, http://www.bradshawfoundation.com/africa/oldest_art/index.php [dostęp: 1.12.2017]; wiek szacuje się nawet na 75–100 tys. lat. Por. G. von Petzinger, op.cit., s. 61–62.

⁵³ Por. K. Douze, S. Wurz, C.S. Henshilwood, *Techno-cultural characterization of the MIS 5 (c. 105–90 Ka) lithic industries at Blombos Cave, Southern Cape, South Africa*, „PLOS ONE” 2015, t. 10, nr 11, <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0142151> [dostęp: 20.11.2017].

⁵⁴ Por. C. Finlayson et al., *Bird of a feather. Neanderthal exploitation of raptors and corvids*, „PLOS ONE” 2012, t. 10, nr 7, <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0045927> [dostęp: 20.11.2017].

intencjonalnie, a pozostawione ślady nacięć stanowią reprezentację symboliczną, co wynika m.in. z precyzji oraz sposobu ich wykonania⁵⁵.

Następnym zabytkiem i do tego wielce prawdopodobnym „dziełem” neandertalczyka są odkryte na Gibraltarze w jaskini Gorhama rytne nacięcia w formie wzorów krzyżowych wyglądające nieco jak plansza do gry w kółko i krzyżyk⁵⁶. Wiek rytów datuje się na nawet 39 tys. lat⁵⁷.

Zademonstrowane przykłady wykazują wizualne podobieństwa. Pierwsze i drugie (na przedmiotach portatywnych) oraz ostatnie (na statycznej ścianie) żłobienia są jednymi z najstarszych tego typu zabytków. Oznaczałoby to więc, iż wśród najstarszych znanych nam przykładów pre-książki (paleo-książki) są także wytwory neandertalczyka. Pierwszy zaś z przykładów jest prawdopodobnym dziełem człowieka współczesnego.

Różne przenośne przedmioty, jak i ściany jaskiniowe nasi przodkowie zaczęli ozdabiać geometrycznymi znakami już ponad 100 tys. lat temu w Afryce, rozkwit zaś tego typu form wyrazu przypada na ok. 50 tys. lat temu. Dla przykładu bardzo liczne są grawerowane motywami geometrycznymi muszle ostryg sprzed 52–85 tys. lat (por. lokalizację w miejscu Diepkloof Rock Shelter). Następnie z migracją dotarły po 40 tysiącleciach do Europy, aby uwidocznić się w formach bardziej zaawansowanych na ścianach jaskiń różnych regionów starego kontynentu⁵⁸.

Nie wiadomo jednak, czy rzeczzone formy stanowią przykłady tylko zdobienia, czy też może niosą jakieś znaczenia. Może niektóre z nich

⁵⁵ Por. A. Majkić, F. d’Errico, V. Stepanchuk, *Assessing the significance of Palaeolithic engraved cortices. A case study from the Mousterian site of Kiik-Koba, Crimea*, „PLoS ONE” 2018, t. 13, nr 5, <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0195049> [dostęp: 7.05.2018].

⁵⁶ Por. E. Callaway, *Neanderthals made some of Europe’s oldest art*, „Nature” 2014, 1 September, <http://www.nature.com/news/neanderthals-made-some-of-europe-s-oldest-art-1.15805> [dostęp: 23.06.2017]. João Zilhão, Daniela Anesin, Thierry Aubry et al. w swoim artykule nie mają wątpliwości, że autorem wskazanych wytworów był Neandertalczyk. Por. J. Zilhão, D. Anesin, T. Aubry et al., *Precise dating of the Middle-to-Upper Paleolithic transition in Murcia (Spain) supports late Neandertal persistence in Iberia*, „Archaeology” 2017, t. 3, z. 11, <http://www.heliyon.com/article/e00435> [dostęp: 20.11.2017]. W dyskursie naukowym przywoływane są tezy archeologów, którzy przypuszczają, iż Neandertalczycy są autorami części malowideł jaskiniowych, czy też to, że ich zachowania symboliczne oraz także dowody myślenia abstrakcyjnego bliskiego współczesnym ludziom mogły objawiać się m.in. malowaniem swoich ciał, stosowaniem wyszukanych pigmentów, chowaniem zmarłych, wytwarzaniem narzędzi, broni, biżuterii itp. Por. T. Appenzeller, *Neandertal culture. Old masters*, „Nature” 2013, z. 497, s. 302–304, <http://www.nature.com/news/neandertal-culture-old-masters-1.12974> [dostęp: 20.11.2017].

⁵⁷ Por. E. Callaway, op.cit.

⁵⁸ Por. G. von Petzinger, op.cit., s. 3, 66–72.

służyły jako pomoc przy rachowaniu⁵⁹? Każde rozstrzygnięcie tego problemu pozostaje na razie w sferze spekulacji. Niezależnie od teleologicznego uzasadnienia ich powstania sam fakt stworzenia mobilnego artefaktu z odcisniętym w nim dowodem ingerencji praprzodków człowieka, w kontekście niniejszego wywodu, jest doniosłym osiągnięciem. Stanowią one *exempla* pierwszych prób przekazania w czasie (ściana jaskini, przedmioty mobilne) i przestrzeni (przedmioty mobilne) bliżej nieokreślonej idei (może są tylko podpisem).

Przechodząc do przykładów malarstwa naskalnego, uwagę powinno się skierować przede wszystkim na Półwysep Iberyjski. Na ponad 64 tys. lat oszacowano wiek trzech zabytków sztuki jaskiniowej znajdujących się w następujących lokalizacjach: La Pasiega (Cantabria) – geometryczny, wyglądający na abstrakcyjny czerwony motyw linearny⁶⁰; Matravieso (Extremadura) – odcisk dłoni; Adales (Andalucía) – pomalowany na czerwono speleotem⁶¹.

Wiek tych wytworów kulturowych wyprzedza o ok. 20 tys. lat pojawienie się na tym terenie człowieka współczesnego, w związku z tym ich autorstwo przypisuje się neandertalczykowi⁶².

Dotąd za najstarsze dzieło sztuki malarskiej uchodził kształt geometryczny, tzw. czerwony dysk (ang. *red disc*), pozostawiony na ścianie jaskini El Castillo w Hiszpanii, którego wiek ustalono na 40,8 tys. lat⁶³. W tym przypadku naukowcy nie są do końca zgodni co do tego, komu przypisać autorstwo: człowiekowi współczesnemu czy neandertalskiemu⁶⁴. Pozostawiając na marginesie spory dotyczące supremacji w twórczości kulturowej naszych przodków, w dalszej części artykułu uwagę

⁵⁹ Przypomnę o tym, że egipskie pismo hieroglificzne odszyfrowano w 1799 roku dzięki kamieniowi z Rosetty. Wcześniej uważano, iż był to sposób zdobienia np. ścian.

⁶⁰ Na marginesie dodam, że przykład ten jest najstarszą, jak się zdaje, próbą sformułowania dłuższego tekstu, znajduje się tam bowiem cała sekwencja symboli, jednakże nie można być pewnym, iż wszystkie one zostały stworzone przez tego samego osobnika lub tę samą grupę. Niemniej jednak jako całość stanowią *exemplum* ciągu syntagmatycznego utrwalonego na ścianie jaskiniowej. Por. G. von Petzinger, op.cit., s. 182. Geometryczne symbole czasem ułożone w ciągi były próbą tworzenia złożonych przekazów, choć niepiśmiennych. Por. G. von Petzinger, op.cit., s. 189–190.

⁶¹ Por. D.L. Hoffmann et al., *U-Th dating of carbonate crusts reveals Neandertal origin of Iberian cave art*, „Science” 2018, t. 359, z. 6378, s. 912–915. Zob. także: <http://science.sciencemag.org/content/359/6378/912.full> [dostęp: 22.02.2018].

⁶² Por. ibidem.

⁶³ Por. G. von Petzinger, op.cit., s. 131.

⁶⁴ Por. K. Than, *World's oldest cave art found – made by Neanderthals?*, <https://news.nationalgeographic.com/news/2012/06/120614-neanderthal-cave-paintings-spain-science-pike/> [dostęp: 1.12.2017].

kieruję w stronę przykładów malarstwa jaskiniowego oraz przykładów bardziej zaawansowanych form wyrazu.

Poza geometrycznymi kształtami tworzonymi zarówno w technice malarzkiej, jak i np. ryciem, rzeźbieniem, cięciem, szlifowaniem, żłobieniem, które zachowane zostały na ścianach, kamieniach i kościach zwierząt, odnaleźć można przykłady wyobrażeń flory, fauny, ludzi oraz artefaktów. Zostały one potwierdzone archeologicznie m.in. w takich jaskiniach, jak: Addura, Arcy-sur-Cure, Altamira, Candamo, Castillo, Creswell Crags, La Pileta, Lascaux, Laussel, Niaux, Parpalló, Pech-Merle, Siega, Trois Frères, Vogelherd. Jaskinie oraz portatywne przedmioty, niczym książki, posłużyły jako media pełniące funkcję kronik życia codziennego. Wśród ciekawszych przykładów można wskazać ukazaną w jaskini Chauvet-Pont d'Arc scenę liczącą ok. 36 tys. lat, przedstawiającą prawdopodobnie erupcję wulkanu, która faktycznie w tamtym rejonie i ówczesnym czasie miała miejsce⁶⁵. Natomiast jako *exemplum* mobilnych mediów warto wskazać pochodzące sprzed 14 tys. lat, odnalezione m.in. w Rocher de l'Impératrice, kamienie z ornamentami ukazującymi różne zwierzęta⁶⁶.

Kolejną grupę stanowią figurki kobiet, czyli tzw. wenus. Pamiętać jednak należy, iż nazwa ta została ukuta dla pierwszego tego typu znaleziska, które przypominało posąg Wenus. Nazwa się upowszechniła i potocznie przyjęło się tak nazywać wszystkie takie obiekty, podczas gdy ujawniają one bardzo dużo cech indywidualnych, tak jakby były reprezentacją konkretnych kobiet⁶⁷. Wśród wielu przykładów znajdują się m.in. Wenus z Brassempouy, Dolnych Věstonic, Galgenbergu, Hohle Fels (Schelklingen), Lespugue, Petřkovic, Savignano, Willendorfu czy Wenus nieskromna.

Problemem z interpretacją sztuki paleolitycznej jest to, że ludzie współcześni zdefiniowali sztukę i teraz na dawne artefakty kulturowe również patrzą jak na dzieła sztuki, podczas gdy 30 tys. lat temu ówczesny człowiek, tworząc zabytki kulturowe, niewątpliwie nie myślał, iż tworzy sztukę, ale raczej na miarę swych możliwości i potrzeb przedstawiał wyobrażenia dookolnej rzeczywistości. Czy głowa oraz maska kobiety z Dolnych Věstonic (dwa różne artefakty przedstawiające z dużym prawdopodobieństwem tę samą kobietę) wykonane w kości mamuciej

⁶⁵ Por. S. Nomade et al., *A 36,000-year-old volcanic eruption depicted in the Chauvet-Pont d'Arc cave (Ardèche, France)?*, „PLOS ONE” 2016, t. 11, nr 1, <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0146621> [dostęp: 4.04.2018].

⁶⁶ Por. N. Naudinot et al., *Divergence in the evolution of Paleolithic symbolic and technological systems: The shining bull and engraved tablets of Rocher de l'Impératrice?*, „PLOS ONE” 2017, t. 2, nr 3, <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0173037> [dostęp: 4.04.2018].

⁶⁷ Por. G. von Petzinger, op.cit., s. 94–95.

sprzed ok. 30 tys. lat nie są przedstawieniem wyobrażenia tego człowieka w określony, tj. przyjęty/utrwalony w danym kręgu kulturowym sposób? Nawet jeśli by rozpatrywać zabytki paleolityczne jedynie w kategoriach sztuki, to należy zgodzić się, iż każda sztuka jest formą przekazywania wiadomości, ponadto – że sztuka może służyć do opowiadania historii, komunikowania wiedzy (ezoterycznej, egzoterycznej)⁶⁸.

Wreszcie bogato udokumentowane są abstrakcyjne symbole czy też znaki o bliżej nieznanym i niezrozumiałym znaczeniu. Jak się okazuje, tylko 32 znaki, które były wtedy używane, pojawiają się na całym kontynencie europejskim, co może oznaczać, iż w tamtym czasie ludzie ówczesni stworzyli lub też próbowali tworzyć pisemny (znakowy, symboliczny, abstrakcyjny) kod komunikacyjny⁶⁹. Nawet jeśli nie był on konwencjonalny, to sam fakt postawienia intencjonalnie pierwszego znaku w jakimś materiale z zamiarem zakomunikowania czegoś (znaczenia?), choćby w formie prostej linii, jest jednak doniosłym krokiem na drodze rozwoju⁷⁰. Podobne „znaki” pojawiają się na całym świecie, co oznacza, że ludzie, którzy je pozostawili, mieli podobne idee⁷¹.

Przykłady tutaj wskazane rozpatruje się niekiedy w kategoriach *embryo writing* (pol. pierwotne, załączkowe pismo). Jest to rodzaj pisma znany tylko piszącemu oraz wąskiej grupie osób z jego otoczenia, którzy posługują się tą samą płaszczyzną referencyjno-denotacyjną. „Pismo” to rozwinęło się w paleolicie i trwało do neolitu⁷². Znaczenie przekazów w nim sformułowanych nie jest do końca znane⁷³.

Pismo pojawiło się jakby znikąd, a zatem usprawiedliwione zdaje się wiązanie jego wynalezienia z wykonaniem wcześniejszych geometrycznych symboli w epoce lodowcowej. Wytwory paleolitu powstawały tak samo jak pismo, czyli na trwałych nośnikach (ściany jaskiń, kości,

⁶⁸ Por. J. Clottes, *What is Paleolithic art? Cave paintings and the dawn of human creativity*, Chicago 2016, s. 5.

⁶⁹ Por. G. von Petzinger, *op.cit.*, s. 4.

⁷⁰ Por. *ibidem*, s. 174.

⁷¹ Por. C. Davenport, *op.cit.*, s. 2.

⁷² Wśród odnalezionych dokumentów można wskazać m.in. czarne kamienie andezytowe pokryte obrazami przedstawiającymi życie nieznannej cywilizacji, odnalezione w regionie Ica (Peru). Por. M.I. Cvetkova, *op.cit.*, s. 139. Ponadto skorupy żółwie z symbolami Jiahu z prowincji Henan w Chinach (wiek ok. 8000–9000 lat). Por. G. von Petzinger, *op.cit.*, s. 266. Także zabytki kultury Vinča z prawdopodobnie najstarszym pismem świata utrwalone na trzech niewypalanych tabliczkach glinianych znalezionych w miejscowości Tărtăria w Rumunii (5500 rok p.n.e.), drewnianym dysku z Dispilio w Grecji (5260 rok p.n.e.) i glinianych tabliczkach z Gradeszniczy w Bułgarii (5000 rok p.n.e.). Por. M.I. Cvetkova, *op.cit.*, s. 125.

⁷³ Akapit na podstawie: L. Avrin, *Scribes, script, and books. The book arts from antiquity to the renaissance*, Chicago 2010, s. 17–19.

poroże itp.)⁷⁴. Co do rozmaitych, w dzisiejszym pojmowaniu, symboli – niezależnie od formy ich wykonania – trudno jest jednoznacznie ustalić, czy i ewentualnie jakie niosą one znaczenia⁷⁵. Zabytki przedpiśmiennych form (znaki geometryczne, obrazy jaskiniowe) służyły raczej wyspecjalizowanej komunikacji niż przekazywaniu myśli, podobnie jak np. kipu, znaki drogowe, ikony komputerowe⁷⁶. Jeśli twierdzenie to jest prawdą, możliwe, iż takie właśnie formy wyrazu leżą u podstaw komunikacji w czasie i przestrzeni, choć przykłady wyspecjalizowanych form komunikacji używane w czasach nowożytnych funkcjonują równolegle z pismem i zaawansowanymi kodami symbolicznymi. Trudno jednoznacznie ocenić, jaka materialna forma zapisu była pierwsza. Po epoce kamienia pozostały m.in. wyżej zaprezentowane dokumenty paleolityczne i na ich podstawie można jedynie próbować orzekać o początkach komunikacji.

Zakończenie

Zaprezentowane przykłady paleolitycznych form wyrazu stanowią niezaprzeczone dowody prób komunikowania określonych sensów, mimo iż nie można ich z całą pewnością jednoznacznie odczytać. Pamiętać jednak należy, iż niemożność odkodowania przekazu nie oznacza, że nie jest on informacyjny (zob. kamień z Rosetty). Współczesnej nauce może po prostu brakować odpowiedniego aparatu semiotycznego do ich interpretacji.

W przypadku pre-książek (paleo-książek) widoczny jest brak sformalizowania i ustrukturyzowania materialnych postaci tych wytworów kulturowych, co jest zrozumiałe, powstawały one bowiem w zupełnie innych warunkach cywilizacyjnych, a mianowicie bez odgórnie narzuconych wzorów oraz przy wykorzystaniu dostępnych ówczesnie materiałów pochodzenia naturalnego, np. kamienie, ściany jaskiń. Ponadto także pochodzenia zwierzęcego, a wśród nich m.in. kości i poroża jeleni, mamutów, reniferów, fok, niedźwiedzi, koni i wielu innych zwierząt⁷⁷. Sztuka jaskiniowa osadzona jest bardzo mocno w kontekście, w którym powstawała⁷⁸. Wyobrażenia zasadniczo dotyczą dookolnej rzeczywistości oraz utrwalone zostały w dostępnych w tamtym czasie materiałach.

⁷⁴ Por. G. von Petzinger, op.cit., s. 184.

⁷⁵ Por. L. Avrin, op.cit., s. 17–18.

⁷⁶ Por. J.F. DeFrancis, *Visible speech. The diverse onenses of writing systems*, Honolulu 1989, s. 4, cyt. za: A. Robinson, *Writing systems...*, s. 4.

⁷⁷ Por. C. Davenport, op.cit., s. 1.

⁷⁸ Por. G. von Petzinger, op.cit., s. 215–216.

Bibliografia

- Appenzeller T., *Neanderthal culture. Old masters*, „Nature” 2013, z. 497, s. 302–304, <http://www.nature.com/news/neanderthal-culture-old-masters-1.12974> [dostęp: 20.11.2017].
- Avrin L., *Scribes, script, and books. The book arts from antiquity to the renaissance*, Chicago: American Library Association 2010.
- Bath J., Schopfield S., *The digital book*, w: *The Cambridge companion to the history of the book*, red. L. Howsam, Cambridge: Cambridge University Press 2015, s. 181–195.
- Bello S.M., Wallduck R., Parfitt S.A., Stringer C.B., *An upper paleolithic engraved human bone associated with ritualistic cannibalism*, „PLOS ONE” 2017, t. 12, nr 8, <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0182127> [dostęp: 4.04.2018].
- Blombos Cave Project*, https://web.archive.org/web/20081225115801/http://www.svf.uib.no:80/sfu/blombos/Artefact_Review2.html# [dostęp: 1.12.2017].
- Callaway E., *Neanderthals made some of Europe’s oldest art*, „Nature” 2014, 1 September, <http://www.nature.com/news/neanderthals-made-some-of-europe-s-oldest-art-1.15805> [dostęp: 23.06.2017].
- Cave R., Ayad S., *Historia książki. Od glinianych tabliczek po e-booki*, Warszawa: Wydawnictwo Arkady 2015.
- Chartier R., *The order of books*, Stanford: Stanford University Press 1992, s. 2–3.
- Carved rock symbols*, <https://www.rockartmuseum.com/carved-rock-symbols/> [dostęp: 4.04.2018].
- Chruszczewski P.P., *Runic inscriptions as instances of proto-books*, „Studia Linguistica. Universitatis Iagellonicae Cracoviensis” 2009, t. 126, s. 25–31.
- Clottes J., *What is Paleolithic art? Cave paintings and the dawn of human creativity*, Chicago: University of Chicago Press 2016.
- Cvetkova M.I., *Knigata kato mediâ*, Sofiâ: Enthusiast Libris 2012.
- Danesi M., *Dictionary of media and communications*, London, New York: Routledge 2015.
- Davenport C., *The book. Its history and development*, New York: D. Van Nostrand 1907.
- DeFrancis J.F., *Visible speech. The diverse onenses of writing systems*, Honolulu: University of Hawaii Press 1989.
- Douze K., Wurz S., Henshilwood C.S., *Techno-cultural characterization of the MIS 5 (c. 105–90 Ka) lithic industries at Blombos Cave, Southern Cape, South Africa*, „PLOS ONE” 2015, t. 10, nr 11, <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0142151> [dostęp: 20.11.2017].
- Eliot S., Rose J., *Introduction*, w: *A companion to the history of the book*, red. S. Eliot, J. Rose, Malden: Wiley-Blackwell 2010, s. 1–6.
- Finkelstein D., McCleery A., *An introduction to book history*, New York, London: Routledge 2005.

- Finlayson C., Brown K., Blasco R. et al., *Bird of a feather. Neanderthal exploitation of raptors and corvids*, „PLOS ONE” 2012, t. 10, z. 7, <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0045927> [dostęp: 20.11.2017].
- Frasca-Spada M., Jardine N., *Introduction*, w: *Books and the sciences in history*, red. M. Frasca-Spada, N. Jardine, Cambridge: Cambridge University Press 2000, s. 1–10.
- Harvey D.R., Mahard M.R., *The preservation management handbook. A 21st-century guide for libraries, archives, and museums*, Lanham: Rowman & Littlefield 2014.
- Hoffmann D.L. et al., *U-Th dating of carbonate crusts reveals Neandertal origin of Iberian cave art*, „Science” 2018, t. 359, z. 6378, s. 912–915. Dostępny także w internecie: <http://science.sciencemag.org/content/359/6378/912.full> [dostęp: 22.02.2018].
- Howard N., *The book. The life history of a technology*, Westport: Greenwood Publishing Group 2005.
- Howsam L., *Chronology*, w: *The Cambridge companion to the history of the book*, red. L. Howsam, Cambridge: Cambridge University Press 2015, s. x–xii.
- Howsam L., *The study of the book history*, w: *The Cambridge companion to the history of the book*, red. L. Howsam, Cambridge: Cambridge University Press 2015, s. 1–13.
- Kotuła S.D., „Biblioteki” w paleolicie, „Biblioteka” 2017, nr 21, s. 7–20.
- Kotuła S.D., *Czy Wikipedia jest książką sieciową?*, „Folia Bibliologica” 2013/2014, t. 55/56, s. 131–145.
- Kotuła S.D., *Digital book culture*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne” 2015, nr 1, s. 107–122.
- Kotuła S.D., *Dziedzictwo kultury książki a środowisko cyfrowe World Wide Web*, „Przeгляд Biblioteczny” 2013, z. 1, s. 5–18.
- Kotuła S.D., *Od Biblioteki Aleksandryjskiej do World Wide Web*, „Biblioteka” 2012, nr 16, s. 115–137.
- Kotuła S.D., *Od książki 1.0 do książki 2.0 – próba usystematyzowania terminologii*, „Podkarpackie Studia Biblioteczne” 2014, nr 3, s. 6–14.
- Kotuła S.D., *Wykorzystanie schematu książki na potrzeby środowiska cyfrowego*, „Folia Bibliologica” 2016, t. 58, s. 149–157.
- Levy M., Mole T., *The history of the book. A brief chronology*, w: *The broadview reader in book history*, red. M. Levy, T. Mole, Peterborough: Broadview Press 2015, s. xxi–xxv.
- Madan F., *Materials for writing and forms of books*, w: *Reader in the history of books and printing*, red. P.A. Winckler, Englewood: Information Handling Services, Westport: Distributed by Greenwood Press 1980, s. 31–36.
- Majkić A., d’Errico F., Stepanchuk V., *Assessing the significance of Palaeolithic engraved cortexes. A case study from the Mousterian site of Kiik-Koba, Crimea*, „PLOS ONE” 2018, t. 13, nr 5, <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0195049> [dostęp: 7.05.2018].
- McKitterick R., *Books and sciences before print*, w: *Books and the sciences in history*, red. M. Frasca-Spada, N. Jardine, Cambridge: Cambridge University Press 2000, s. 13–34.

- Michaels Jeffrey J., *The grateful writer. A brief history of the printed word*, <http://ocw-writers.network/2016/11/24/the-grateful-writer/> [dostęp: 30.03.2018].
- Naudinot N. et al., *Divergence in the evolution of Paleolithic symbolic and technological systems: The shining bull and engraved tablets of Rocher de l'Impératrice?*, „PLoS ONE” 2017, t. 2, nr 3, <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0173037> [dostęp: 4.04.2018].
- Nomade S. et al., *A 36,000-year-old volcanic eruption depicted in the Chauvet-Pont d'Arc cave (Ardèche, France)?*, „PLoS ONE” 2016, t. 11, nr 1, <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0146621> [dostęp: 4.04.2018].
- Paleolit*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/paleolit;3953453.html> [dostęp: 19.05.2015].
- Petzinger G. von, *The first signs. Unlocking the mysteries of the world's oldest symbols*, New York: Atria Paperback 2016.
- Robinson A., *Lost languages. The enigma of the world's great undeciphered scripts*, New York, London: McGraw-Hill, cop. 2002.
- Robinson A., *Writing systems*, w: *The book. A global history*, red. M.F. Suarez, S.J., H.R. Woudhuysen, Oxford: Oxford University Press 2013, s. 3–18.
- Robson E., *The clay tablet book in Sumer, Assyria, and Babylonia*, w: *A companion to the history of the book*, red. S. Eliot, J. Rose, Malden: Wiley-Blackwell 2010, s. 67–83.
- Shep S., *Books in global perspectives*, w: *The Cambridge companion to the history of the book*, red. L. Howsam, Cambridge: Cambridge University Press 2015, s. 53–70.
- Singh U., *A history of ancient and early medieval India. From the stone age to the 12th century*, Noida: Pearson 2009.
- Stoicheff P., *Materials and meanings*, w: *The Cambridge companion to the history of the book*, red. L. Howsam, Cambridge: Cambridge University Press 2015, s. 73–89.
- Than K., *World's oldest cave art found – made by Neanderthals?*, <https://news.nationalgeographic.com/news/2012/06/120614-neanderthal-cave-paintings-spain-science-pike/> [dostęp: 1.12.2017].
- Where is the oldest rock art?*, http://www.bradshawfoundation.com/africa/oldest_art/index.php [dostęp: 1.12.2017].
- Winckler P.A., *History of books and printing. A guide to information sources*, Detroit: Gale research Company 1979.
- Wolfram Alpha, <https://www.wolframalpha.com/input/?i=the+oldest+book> [dostęp: 30.03.2018].
- Zilhãojoao J., Anesin D., Aubry T. et al., *Precise dating of the Middle-to-Upper Paleolithic transition in Murcia (Spain) supports late Neandertal persistence in Iberia*, „Archaeology” 2017, t. 3, z. 11, <http://www.heliyon.com/article/e00435> [dostęp: 20.11.2017].

SEBASTIAN DAWID KOTUŁA

Pre-history of the book

Abstract. The traditional book appeared in the media landscape in the fifteenth century. Its emergence required considerable evolution and a number of projects. All of these are referred to as *proto-books*, i.e. prototypes of contemporary books (also called *historical forms of books*). Proto-books, however, were not created in a vacuum, but were the result of earlier developments, which can be termed either *pre-books* because they were created in prehistorical times or *paleo-books* because they were mainly created in the Paleolithic. Finally, the traditional book became the basis for the development of digital forms of books that are referred to as *post-books*. The aim of this article is to approximate the earliest stage of book development, i.e. the period from the Paleolithic (mainly Upper). The article presents the main categories of prehistorical forms of books.

As a result of the analysis of available scientific publications, the current state of research in the field of prehistoric origins of book is described. The implementation of such a research program allowed the organization of knowledge in the field of book prehistory. As a result, a synthetic approach was created devoted to the presentation of the earliest stages of the development of forms that eventually led to the emergence of the codex printed book in the landscape of mass media.

Keywords: book culture, book history, forms of books, paleo-books, pre-books, proto-books.

